

Jan Asselijn, *De bedreigde zwaan* (1650)

De bedreigde zwaan

Depression is melancholy minus its charms.

– Susan Sontag

Kalm en nobel peddelt hij door het water, zijn poten badend door de modder, zijn lange witte nek geheven naar de wolken. Van alle vogels heeft vooral de zwaan tot onze melancholieke verbeelding gesproken. Hij fascineert vanwege zijn statige houding en sierlijke zwembewegingen, maar boezemt ook ontzag in als hij klapwiekend met zijn grote vleugels uit het water opstijgt en zijn gevederde gestalte de lucht in beweegt. Net als de melancholie verenigt de zwaan uitersten in zich: zwaarte en lichtheid, rust en dreiging, schoonheid en vrees. De melancholie werd door Italo Calvino omschreven als ‘verdriet dat licht geworden is’ en Victor Hugo benoemde haar als het ‘geluk verdrietig te zijn’. De zwaan zou dergelijke tegenstrijdige emoties niet vreemd zijn. Volgens een oud bijgeloof gaat hij immers weemoedig zingend zijn dood tegemoet. Vandaar dat wij het laatste werk dat een dichter of componist voor zijn dood vervaardigt ook wel de ‘zwanenzang’ noemen.

Dit bijgeloof gaat terug tot de klassieke oudheid. Zo beweert de stervende Socrates in de *Phaedo* van Plato dat het niet uit droefheid is dat zwanen in het uur van hun dood zo wonderlijk mooi zingen, maar omdat ze weldra bij hun god Apollo zullen zijn. Behalve in de Griekse mythologie, als metgezel van Aphrodite of als gedaante van Zeus en Cygnus, speelt de zwaan ook in Finse, Ierse en Noorse legendes een rol. Hij is dan vooral het zinnebeeld van wijsheid, schoonheid en weemoed. Ook heeft

de zwaan zijn sporen achtergelaten in de muziek, literatuur en beeldende kunst. In talrijke werken, van *Le carnaval des animaux* van Saint-Saëns tot ‘Le cygne’ van Baudelaire en ‘Zwanen in Vincennes’ van Stefan Hertmans, staat de witte zwemvogel symbool voor onze melancholie.

Een van de beroemdste Nederlandse schilderijen van een zwaan is het door Jan Asselijn gemaakte doek *De bedreigde zwaan* uit 1650. Van enige kalme berusting of weemoedig zingen is bij deze zwaan geen sprake meer. De vogel, waaronder DE RAADPENSIONARIS staat geschreven, stuift woedend op van haar nest, steekt haar kop agressief blazend naar voren en slaat haar vleugels uit naar haar belager, een zwarte hond aan de overkant van het water. Het is een van de laatste schilderijen die Asselijn, een tijdgenoot van Rembrandt, heeft gemaakt en het geldt, mede vanwege de teksten die er later aan zijn toegevoegd, als een van de beroemdste allegorische verbeeldingen van de gevaren die Holland in de zeventiende eeuw bedreigden.

‘De Zwaan van Asselijn die levensgroot / het hele doek diagonaal beslaat’, schreef Ida Gerhardt, is een ‘aartszwaan, strijdbaar op het nest bedacht’. Ze moet haar nest met eieren, waarop HOLLAND staat geschreven, verdedigen tegen de aanvallen van haar belager en doet dat overtuigend en met verve. Boven het tafereel hangt de toekomst als een vreemde dreigende wolk aan de hemel, en de horizon kleurt al vaaloranje in het licht van de ondergaande zon. De zwaan imponeert met haar verwoede poging haar nest te beschermen tegen de hond, die DE VIJAND VAN DE STAAT wordt genoemd en waarmee Willem III van Oranje wordt bedoeld.

De zwaan verwijst naar Johan de Witt, die in de Gouden Eeuw bijna twintig jaar lang de raadpensionaris van het gewest Holland was en daarmee een van de belangrijkste politici van het land. Samen met zijn broer Cornelis zorgde hij ervoor dat de steden in handen bleven van staatsgezinde bestuurders en niet in die van de orangisten vielen. Zijn politieke kwaliteiten

hielden de Republiek bijeen en brachten een periode van ongekende welvaart. Maar in het Rampjaar 1672 werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zowel door Frankrijk als door Engeland aangevallen en door de eerste ook verslagen. Na deze nederlaag werd Johan de Witt beschuldigd van landverraad en verloor hij zijn macht aan Willem III van Oranje. Kort daarna werd hij met zijn broer Cornelis op gruwelijke wijze vermoord door een woedende menigte. Het grote vertrouwen dat de bevolking eerder in Johan de Witt had gesteld om het 'nest' te bewaken, sloeg in korte tijd om in nostalgie naar een koning en irrationele angst en haat, wat leidde tot de bekendste politieke moorden uit de vaderlandse geschiedenis.

Het beeld van de opstuivende zwaan van Jan Asselijn lijkt ook de huidige tijdgeest te verbeelden. Velen voelen zich vandaag de dag net als de zwaan bedreigd in hun bestaan en reageren woedend als iemand hun mening niet deelt of hun huis, land of tradities te na komt of ter discussie stelt. Het schilderij toont hoe melancholie om kan slaan in angst en agressie, als het tijflink tegenzit en er al dan niet denkbeeldige gevaren dreigen. Inmiddels is de hond die Nederland bedreigt allang niet meer een nazaat van de Oranjes. Niemand zou hem op dit moment van de geschiedenis nog de naam Willem-Alexander willen geven.

Wat ons dan wel bedreigt, gaat volgens een toenemend aantal Europese politici schuil achter verschillende namen, waaronder die van 'illegaal', 'moslim', 'immigrant', 'vluchteling' of 'gelukszoeker'. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben heeft zulke benamingen enkele jaren geleden samengevat in het begrip *homo sacer*. In de Romeinse tijd was de homo sacer de vogelvrije balling of outcast die uit de gemeenschappelijke wereld van de polis verbannen werd, geen rechten had en tot het leven in de illegaliteit werd veroordeeld. Dit verbannen of buiten de maatschappij zetten is iets wat we nog steeds doen, meent Agamben. Uitgeprocedeerde asielzoekers zetten we uit of dwingen we

onder te duiken in de illegaliteit, vluchtelingen houden we tegen aan de grenzen van Europa of sluiten we op in tentenkampen. De hond die Nederland bedreigt lijkt dezer dagen steeds vaker op de homo sacer van Agamben. Het heeft er alle schijn van dat degenen die uit de maatschappij verbannen worden als schuldigen worden aangewezen voor problemen waar ze niets mee te maken hebben. Via hen lijkt de angst te moeten worden bezworen – niet alleen voor klimaatverandering, voor een nieuwe financiële crisis, voor terreur en aanslagen, maar ook voor het verlies van de eigen identiteit en de eigen vertrouwde tradities.

Gevoelens van angst en bedreiging zijn van alle tijden, maar lijken zich de laatste jaren tot een ‘nieuw onbehagen in de cultuur’ te ontwikkelen, zoals Bas Heijne in zijn essay *Onbehagen* (2016) schrijft. Het is een onbehagen waar populistische partijen handig op inspelen, waardoor de angst nog meer om zich heen grijpt. De samenleving lijkt inmiddels zelf van een diepe melancholie doortrokken te zijn, hetgeen ook naar voren komt in het hoge aantal mensen dat aan depressiviteit lijdt. Hoe verschillend de melancholie zich door de eeuwen heen ook heeft gemanifesteerd – van de *acedia* in de middeleeuwen en de *Weltschmerz* en *spleen* in de negentiende eeuw tot de depressiviteit in onze eigen tijd –, altijd wordt ze aangewakkerd door gevoelens van angst, gebrek of verlies. De melancholische mens treurt om wat voorbij is, ervaart een algehele zinloosheid van het bestaan en wordt geplaagd door een vrees voor het onbestemde en gevoelens van onmacht en onzekerheid. Melancholie kan zich uiten in bewuste herinneringen aan wat ooit was of in een onbewust verlangen naar wat nooit is geweest. Iets ontbreekt, maar wat dat precies is, kan niet goed benoemd worden. Juist dit ontbreken kan ook het verlangen voeden om op zoek te gaan naar wat verloren is gegaan; in dat geval werkt de melancholie als aanjager van creativiteit.

Het besef of vermoeden van verlies kan echter ook een nos-

talgisch verlangen naar vroeger oproepen, ook al weten we heus wel dat toen niet alles beter was. Die nostalgie slaat nog meer toe als we het geloof in de vooruitgang verliezen, waardoor we het heden gaan wantrouwen en angst koesteren voor de toekomst. We putten weinig hoop uit onderzoeken die aantonen dat er wereldwijd toch minder armoede, honger en ongeletterdheid is en vermoeden vooral dat het allemaal slechter wordt. We weten niet goed waar het met ons heen gaat, noch welke kant het met ons op zou móéten gaan, en dus verlangen we terug naar een tijd die ons nog wel vertrouwd was. ‘Make America great again’ was niet voor niets de politieke nostalgie waarmee Trump de verkiezingen won. ‘We willen ons land terug’ is de Europese variant daarvan, of ‘Nederland weer van ons’ – de campagneleuze van de pvv.

Het van het Grieks afgeleide woord nostalgie komt van *nostos*, dat terugkeer betekent, en *algos*, dat met pijn, droefheid en lijden vertaald kan worden. We hebben heimwee naar vroeger en lijden daaronder. Vanuit de toekomst lijken er slechts verliezen op ons af te komen en dat maakt rusteloos, bang en onzeker. De melancholie, die door de eeuwen en culturen heen een wezenlijk onderdeel van de menselijke conditie is geweest, lijkt hierdoor uit evenwicht te raken. Het ambivalente karakter van de melancholie – verdriet dat gepaard gaat met troost of hoop, pijn die wordt vergezeld van schoonheid of vreugde – raakt steeds meer uit beeld. We geven ons nog altijd graag over aan muziek die een golf van weemoed over ons uitstort, of aan een film die nog net een streep licht tussen de donkere schaduwen weet te werpen, maar lijken minder geïnspireerd om die melancholische klanken en beelden in creativiteit of de hoop op het nieuwe om te zetten.

De tentoonstelling *Mélancolie. Génie et folie en Occident* trok in 2006 zowel in Parijs als in Berlijn zeer veel bezoekers, net als de expositie *Donkere kamers. Over melancholie en depressie* in het Museum Dr. Guislain in Gent in 2014. We zoeken ons heil in

exposities, muziek en films die ruim baan geven aan de ‘huilbui die de bloemen knikt, maar ook voedt’, zoals John Keats het verwoordde in zijn *Ode aan de melancholie*, maar lijken vooral de zwarte kant van de melancholie te omarmen en de ‘voedende’ te vergeten. We lezen graag romans die gevoelens van melancholie of depressiviteit vertolken, zoals *Infinite Jest* (1996) van David Foster Wallace, *De wetten van de melancholie* (2015) van Georgi Gospodinov of *Un quinze août à Paris* (2014) van Céline Curiol, om er slechts enkele te noemen, maar zelden nog met een glimlach op ons gezicht. Ook in de muziek stijgen diep weemoedige klanken op. *Blackstar* en *You Want It Darker* waren in dit opzicht misschien wel de meest toepasselijke titels en tevens de laatste albums die David Bowie en Leonard Cohen in 2016 uitbrachten; hun beider ‘zwanenzang’ inderdaad.

Melancholie is een stemming die ons over de tijds- en landsgrenzen heen met elkaar verbindt; er is nauwelijks een periode of cultuur geweest waarin geen sprake was van melancholie. In de afgelopen jaren zijn er diverse studies verschenen waarin zowel de overeenkomsten als de verschillen tussen de klassieke notie van melancholie en de moderne depressiviteit worden onderzocht, zoals *De kamers van de melancholie* (2010) van Karin Johannisson, *Mad, Bad and Sad* (2008) van Lisa Appignanesi, *Het nieuwe zwart* (2011) van Darian Leader en *De depressie-epidemie* (2009) van Trudy Dehue, hoogleraar psychologie en wetenschapsfilosofie in Groningen.

In de loop van de geschiedenis zijn we steeds anders gaan denken over de melancholie. Niet alleen de vorm die deze aanneemt, maar ook de waardering en behandeling ervan zijn afhankelijk van de sociaal-politieke omstandigheden en de manier waarop we omgaan met ziekte en gezondheid. In de twintigste eeuw hebben we aan het melancholieke complex van stemmingen, gevoelens en gemoedstoestanden wat eenzijdig de naam ‘depressie’ gegeven, waardoor het ambivalente karakter uit zicht verdween en de melancholie ook sterk gemedicaliseerd raakte.

Wereldwijd lijden er zo'n vierhonderd miljoen mensen aan deze angst- en stemmingsstoornis, die met een even grote hoeveelheid antidepressiva wordt bestreden. Hoewel de werking van deze medicijnen bij mildere vormen van depressie nog altijd onzeker is, is het gebruik ervan in de afgelopen vijftientig jaar verviervoudigd. Alleen al in Nederland werden ze in 2014 aan ruim een miljoen mensen voorgeschreven. De farmaceutische industrie vaart daar wel bij, maar het percentage 'genezingen' is volgens Lisa Appignanesi in de afgelopen honderd jaar nauwelijks gestegen. Volgens psychiater Witte Hoogendijk, die al dertig jaar onderzoek doet naar depressie, 'hebben antidepressiva bij lichte tot matige depressie geen enkel effect'. Hij vertelde in een interview aan *NRC Handelsblad* (11 februari 2017) 'dat de farmaceutische industrie veel geld in reclame en beïnvloeding van artsen heeft geïnvesteerd', waardoor artsen sneller pillen zijn gaan voorschrijven. Nu de resultaten tegenvallen geeft de industrie echter geen thuis. 'Daar zit je dan, met je bevolking aan de pillen, terwijl de industrie in geen velden of wegen meer te bekennen is.'

Depressie is in veel landen de belangrijkste oorzaak van psychisch lijden, sociale eenzaamheid en arbeidsongeschiktheid, maar volgens velen is de grens van het medisch ingrijpen met pillen inmiddels wel bereikt. Depressie wordt in de DSM-5, het diagnostische handboek voor psychiatrische stoornissen, beschreven als 'een sombere stemming blijkend uit een gevoel van verdriet, leegte of wanhoop'. Deze brede omschrijving heeft er mede voor gezorgd dat er steeds vaker pillen worden voorgeschreven. Auteurs als Dehue en Johannisson wijten de toename van het gebruik van antidepressiva behalve aan de macht van de farmaceutische industrie ook aan de invloed van het neoliberale marktdenken, zoals de hoge prestatiedruk en de 'ban op bedachtzaamheid', zoals Dehue dat noemt; snel en competitief handelen wordt hoger gewaardeerd dan rustig en weloverwogen optreden.

We zullen de hedendaagse vorm van melancholie vanuit een bredere cultuurhistorische context moeten begrijpen, willen we niet machteloos toekijken hoe steeds meer mensen er het slachtoffer van worden. Behalve sociaalhistorische reflectie is er naar mijn idee ook filosofische bezinning nodig op de klassieke melancholie en de moderne depressie. Melancholie kan uitmonden in ofwel een weemoedig besef van vergankelijkheid dat juist onze creativiteit en solidariteit kan bevorderen, ofwel in de pathologische variant van de depressie waarbij neerslachtigheid, angst en machteloosheid gaan overheersen. Zolang als de mensheid bestaat, hebben we moeten leren omgaan met verlies, teleurstellingen en tegenslagen, maar de laatste tijd lijkt het erop dat we daar minder goed toe in staat zijn.

In dit essay wil ik mij afvragen hoe dat komt en wat de politieke en culturele oorzaken en gevolgen daarvan zijn. Er is geleidelijk aan iets verloren gegaan, een bepaalde samenhang, een doel of richting, en dit gevoel van verlies heeft zich zo sterk van ons meester gemaakt dat we onszelf ermee zijn gaan identificeren. We hebben niet alleen iets verloren, we lijken in bepaald opzicht ook van onszelf te vervreemden. We weten niet goed meer wie we zijn en klampen ons steeds meer vast aan wat de Brits-Ghanese filosoof Kwame Appiah ‘identiteitslabels’ noemt: kenmerken zoals geloof, klasse en etniciteit die andere ‘labels’ uitsluiten en de wereld verdelen in groepen die elkaar vervolgen of bestrijden.

Sinds de oudheid wordt de melancholie echter ook gekoppeld aan creativiteit en zelfs genialiteit, mits zij in toom wordt gehouden door hoop, levenslust, daadkracht en realiteitszin. Alleen dan kan zij een belangrijke drijfveer zijn achter ons uniek menselijke vermogen om het nieuwe te scheppen. Bovendien kan de melancholie een impuls voor kritische reflectie en ethisch handelen vormen. Een recent voorbeeld is de film *Melancholia* (2011) van Lars von Trier, waarin de aarde wordt bedreigd en vernietigd door een planeet die verdacht veel op

Saturnus lijkt – in de astrologie de planeet die melancholie veroorzaakt. Depressiviteit dreigt ons te vernietigen, lijkt de boodschap van de film te zijn. De regisseur, die tijdens de opnames zelf aan een zware depressie leed, vertelde dat hij met de film slechts in ‘de diepe afgrond van de Duitse romantiek’ gekeken heeft.

De filosoof Slavoj Žižek, bekend om zijn tegendraadse meningen, denkt daar echter heel anders over en vindt dat de film ons ethische bewustzijn kan verdiepen, omdat de dood door de hoofdrolspeelster wordt geaccepteerd in plaats van verdrongen of miskend. Hoewel deze interpretatie lang niet iedereen overtuigt, zinspeelt Žižek hier wel op een belangrijk onderscheid dat Freud heeft gemaakt in zijn precies honderd jaar geleden geschreven essay ‘Rouw en melancholie’ (1917): het onderscheid tussen degene die rouwt om een concreet verlies en dat tijdens het rouwproces leert te aanvaarden, en de ziekelijk melancholieke persoon die rouwt om een abstract verlies, dat hij vooral op zichzelf betreft, waardoor hij van zichzelf vervreemdt.

Lang voor Freud maakte Plato in de *Phaedrus* (370-360 v.Chr.) al een onderscheid tussen een ‘ziekelijke’ en een ‘bevoorrechte’ vorm van melancholie. In dit essay wil ik onderzoeken in hoeverre dat onderscheid, dat zoals we zullen zien door veel filosofen en artsen na Plato werd gehanteerd, nog altijd kan helpen om tot een beter begrip te komen van de melancholieke samenleving waarin we thans lijken te verkeren. Daartoe maak ik net als Plato een onderscheid tussen de pathologische melancholie die mede gevoed wordt door de roerige tijd waarin we leven, en de gezonde melancholie die juist kan leiden tot reflectie, mededogen en creativiteit. Niemand verliest zonder verdriet geliefden, verworvenheden of idealen, maar de vraag is wanneer en waarom de ene vorm van melancholie in bepaalde sociaal-politieke omstandigheden de andere vorm gaat overheersen, zoals dit tegenwoordig het geval lijkt te zijn.

Wanneer beschikken mensen kortom nog over voldoende

moed, weerbaarheid en hoop om over het onvermijdelijke verlies heen te stappen en een nieuwe manier te zoeken om zich ertoe te verhouden? Melancholie is een stemming of gemoedstoestand die mensen wereldwijd met elkaar verbindt, maar kan zich ook ontwikkelen tot een angst die ons splijt en juist van elkaar vervreemdt. Wat is ervoor nodig om de melancholieke gevoelens waarmee we als mensen allemaal behept zijn niet om te laten slaan in depressiviteit? Rust, reflectie en aandacht uiterwaard, dus het opheffen van de ‘ban op bedachtzaamheid’, maar ook sociale verbondenheid, liefde, kunst en een gemeenschappelijke politiek-culturele wereld zijn nodig om onze melancholie ‘gezond’ te houden. Pas dan lukt het ons om de verliezen en veranderingen waarmee we gedurende ons leven geconfronteerd worden te aanvaarden en ze om te buigen tot een nieuw begin – wat door Hannah Arendt ‘het hoogste vermogen van de mens’ genoemd wordt, zoals we nog zullen gaan zien. Als we daar niet in slagen, dan wordt onze melancholie door onrust, onzekerheid en angst vooral naar de duistere kant van het verlies getrokken. De vraag is of zij dan nog vruchtbaar gemaakt kan worden, in de zin dat zij creativiteit bevordert en hoop geeft. Of slaat ze dan juist om in verontwaardiging en verbittering, waardoor we net als de zwaan van Asselijn blazend en woedend reageren op iedereen die in onze buurt komt en ons nest bedreigt?